

Din ve Modernlik Tartışmaları Çerçevesinde 1979 İran Devrimi

Hüdayi Sayın
Ahmet Çırakoğlu

Öz: Modernleşme, uygarlaştırıcı söylem ve doğrusal bir tarih anlayış şekli olarak Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkmıştır. Toplumsal ve siyasal örgütlenmesi mezhep temelinde yapılanan İran, 20. yüzyılda iki büyük devrim hareketine beşiklik etmiştir. Yüzyılın hemen başında ve sonuna doğru yaşanan devrim hareketleri, Batılı modernleşme ve devrimlerin aksine dini sınıfın liderliğinde monarşik yönetimlere karşı gerçekleştirilmiştir. Paradoksal olarak her iki devrim de ülkeyi modernleştirmek ve dinsel otoritenin iktidar alanını yok ederek sekülerleştirmek isteyen hanedan ailelerine karşı dinsel etki ve liderlikler altında ortaya çıkmıştır. Modernleşme proseslerinin geliştirdiği siyasal katılım istekleri ve kurumsallaştırdığı katılım kanalları, dünyevi iktidar taleplerini mobilize etmiş ve kalkınma projeleri maliyetlerinin ezdiği toplum kesimleri birleşerek siyasal iktidarı devirmiştir. Dinsel etki ve liderlik altında yaşanan bu modern siyasal tepki, İran toplumuna özgü gelişimi göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, devrim, İran, siyasal katılım, ekonomik modernleşme, Ak Devrim, 1979 İran Devrimi.

Abstract: Modernization has emerged as a civilizing discourse and as a linear understanding of history with the Enlightenment. In the twentieth century, two major revolutionary movements broke out in Iran, a country with sectarian roots alongside its social and political organizations. The revolutionary movements that took place right at the beginning and at the end of the century were not against Western modernization and revolutions. On the contrary, under the leadership of the religious classes they were directed against the monarchical governments. Paradoxically, both revolutions emerged under religious influences and leadership against dynasties who wanted to modernize the country and to secularize it by destroying the domain of religious authority. The demands of political participation and the institutionalized participation channels developed by the processes of modernization, have mobilized secular power demands. Furthermore, the segments of society exploited by the costs of development projects, have united and overthrown political power. This modern political reaction under religious influence and leadership, shows the specific development indigenous to Iranian society.

Keywords: Modernization, revolution, Iran, political participation, economic modernization, White Revolution, 1979 Iranian Revolution.

@ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi. hudayi.sayin@yeniuyuzyl.edu.tr
Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi. irday.geruri@gmail.com

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0253
insan & toplum, 8(4), 2018, 95-123.
insanvetoplum.org

Başvuru: 03.02.2018
Revizyon: 15.03.2018
Kabul: 11.06.2018
Online Basım: 16.11.2018

Giriş

Toplumsal ve siyasal kurumları mezhep temelinde örgütlenmiş bir ülke olan İran, 20. yüzyıl öncesi sahip olduğu meşrutiyet deneyimini, Pehlevi Hanedanlığı ile birlikte modernleşme hareketine dönüştürmüştür. Hanedanlık, modernleşme sürecini yürütürken ayrıcalıklar tanınan Batı ile kurduğu yakın ilişkilerden esinlenmiş, dönüştürmek istediği geleneksel toplumun hazım kapasitesini aşan uygulamalara başvurmak zorunda kalmıştır. Modernleşme uygulamaları geleneksel toplumsal yapıda karşılık bulmazken yönetsel yapıyı dönüştüren sınırlı etkiye erişmiştir. Modernleşen yönetsel mekanizma ve buna direnen geleneksel toplumsal yapı arasındaki uyumsuzluklara karşı iktidar, zorlayıcı yöntemleri devreye sokmuş, ortaya çıkan geriliminin ateşlediği kitlesel bir değişim tüm ülkeyi devlet-toplum sarmalında derinleşen bir girdaba doğru sürüklemiştir.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi (1941-1979), otoritesinin, ülkenin bütününde egemen olduğu merkezileşmeyi sağlayacak bir kalkınma hareketi olarak tanımlanabilecek Ak Devrim'i, ABD'den gelen ekonomik yardımlarla birlikte 1963 tarihinde uygulamaya soktu. Ak Devrim, modernleşmeyi ülke coğrafyasında yaygınlaştırırken henüz geleneksel değerlerin etkisinde yaşayan toplum ile devlet kutuplaşmasını da artırmıştır. Şah, ülkesini Doğu'nun yıldızı konumuna çıkarmaya çalışırken bu yolda modernleşmenin lokomotifi olan Batılı ülkelerin uygulamalarını esas almaktaydı. Batılılaşma ile özdeşleşen bu modernleşme serüveniyle Şah, bir yanda kendisini destekleyen Batı'ya bağımlı hâle gelirken öte yandan paradoksal olarak yine kendi modern katılım yol ve araçlarından yararlanan muhafazakâr geleneksel toplumsal kesimlerin siyasal düzlemde modernleşmesine neden olmuştur. Modern katılım araçlarının sağladığı özgürleştirici ortamdan yararlanan muhalefet, merkezleşmenin maliyetlerini ödemek istemeyen toplumsal kesimleri, Batı/Batılılaşma karşıtlığına kanalize ederken iktidar, gelişen muhalefeti baskılamak/bastırmak başarısını gösterememiştir. Öte yandan modern kurumları yerleştiren bürokratik elitlerin miras aldıkları geleneksel kalıplar, modernleşmenin hızını kesmiş ve toplumsal hoşnutsuzluğu artırmıştır. Modern kolaylaştırıcı hizmet taleplerinin karşılanamaması, karşıtlığın gelişmesine neden olmuştur.

Modernleşme, siyasal katılım yollarını açarken kendi karşıtlarının gelişeceği zemini de ortaya çıkarır. Bu zeminin devrimci bir ortamı yaratıp yaratmayacağı, devrimsel bir patlamaya dönüşüp dönüşmeyeceği konusu ilgi çekicidir.

Devrimler, kaotik birçok dinamiğin bir araya geldiği süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkar. Modernleşme ile siyasal katılım araçlarına kavuşan muhalif kesim-

lerin, kendilerine uygulanan baskılar karşısında geliştirdiği tepkilerin patlamaya dönüşüp dönüşmeyeceği sorusu, bu metin boyunca tartışılacaktır. Bu çerçevede, Samuel Phillips Huntington'un Modernleşme Teorisi model alınarak İnan Devrimi'ne uygulanacaktır. Huntington, hızlı modernleşmenin ortaya çıkardığı gerilimler ve hizmet taleplerine cevap veremeyen uygulamalar sonrası devreye giren baskıların, toplumsal patlamalara neden olacağını iddia etmektedir. İnan'da 1979 yılında yaşanan Devrim, Şah'ın hızlı merkezileştirici modernleşmesinin çıkarlarını sarstığı toplumsal kesimlerin, Batı karşıtlığını, dinsel motiflerin meşrulaştırıcı gücü ile mobilize etmesi sonucu ortaya çıktı. Metin boyunca Huntington'un tezleri çerçevesinde modernleşme çabalarının devrimsel sürece dönüşümü ve İnan Devrimi tartışılacaktır. Ortadoğu'da modernleşme hareketleri özellikle Türkiye, Mısır ve İnan örnekleri ile karşılaştırmalı olarak araştırılmıştır. İnan'da ortaya çıkan Devrim, kendisine özgü modernleşme prosesi içinde İslamî hareketler etiketi altında tartışılmıştır. Burada bu tartışmaların dışında Huntington'un siyasal katılım ve kurumsallaşma kavramları çerçevesinde İnan Devrimi'nin analizinin yapılmasına gayret gösterilecektir.

Modernleşme Teorileri ve Devrimsel Süreç

Modernleşme, uygarlaştırıcı söylem ve doğrusal bir tarih anlayışı şekli olarak Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkmıştır. Kavramın teorik açıklanmasına yönelik tartışmalar 19. yüzyıla dayandırılır. 2. Dünya Savaşı sonrasında özellikle Amerikalı bir grup sosyoloğun başını çektiği Batılı sosyal bilimci akademisyen, Batı dışında diğer toplumların evrimini modernleşme kavramı üzerinden gelişimsel bir perspektif ile açıklamaya çalıştı (Coşkun, 1989, ss. 289-290). 1960'lı yıllar sonrasında kapsayıcı ve açıklayıcı Marksist toplumsal gelişim teorileri karşısında liberal alternatif oluşturma gayretleri modernleşme kavramı ile temellendirildi. Soğuk Savaş dönemi ideolojik kaygıları ile toplumsal evrimi ekonomik yaklaşımlarla açıklamaya çalışan Marksist söylem yerine insanlığın uygarlaşma süreci içinde evrildiğini öne süren modernleşme kuramları konulmaya çalışıldı (Kongar, 2010, s. 227).

Modernleşmeci kurama göre toplumsal evrim, gelenekselden moderne doğrudur. Bu evrimi gerçekleştiremeyen Batı dışındaki toplumlarda süreç, dış destekler ile hızlandırılır ve toplum Batılı değer ve davranışların benimsenmesi, parlamenter demokrasinin uygulanması ile modernleşir (Marshall, 1999, s. 261). Geleneksel toplum, modernleşme sürecinde yaşadığı ikilemi, kendi kurumlarını modern yapılar içinde "eriterek" aşar (Abadan, 1970, ss. 22-24). Modernleşme yaklaşımı, Batı

dışı toplumları “gelişmemiş”, “gelişmekte olan”, “az gelişmiş”, “üçüncü dünya ülkeleri” gibi isimlendirmeler eşliğinde negatif baskılama yoluyla kendisine teşvik eder ve bu aşağılama Batı dışındaki toplumlarda travmatik sonuçlar yaratır. Yaklaşım, Batı dışındaki geleneksel toplumların modernleşerek gelişmiş sanayi toplumlarının ekonomik refah düzeylerine ulaşabilmelerini, ekonomik ve siyasal dönüşümlerin tamamlanmasıyla gerçekleşecek bireyselliğe bağlar. Geleneksel toplumun modernleşmesi için itaat temelinde bir toplumsal sözleşme ile yığın demokrasisine, paranın döngüselliğini sağlayan serbest pazar ekonomisine, bürokratik yapılar ve seçim mekanizmaları içinde siyasal katılıma, siyasal ve toplumsal iletişime, başarıya odaklı bireyselliğe gereksinim vardır.

2. Dünya Savaşı sonrasında kendisinin mutlak üstünlüğüne inanan ve diğer toplumları ötekileştiren uygarlaştırıcı Batılı sömürge siyasetinin yerini Amerika merkezli sömürsüzleştirme (Fanon, 2007, s. 43)¹ ve bütünleştirme siyasaları aldı. Amerikan tarzı modernleşme yaklaşımı, Batılı olmayan “öteki” toplumların bizzat kendilerinde, uygarlaşmanın ve modernliğin güncel sembolü ABD önderliğinde ve onun sağladığı imkânlarla gerçekleşeceği algısını yarattı. Modernleşme yaklaşımının bizzat “öteki” toplumlarda benimsenmesi, modernleşme kuramcılarını, az gelişmişliğin çözümü ve dünyanın komünizm karanlığından kurtuluşunun ABD önderliğinde uygarlaştırma programlarının hayata geçmesiyle mümkün olacağı varsayımına götürdü (Altun, 2011, ss. 67-69).

1950’li yıllarda geliştirilen modernleşme kuramları, Batılı uygarlığın evrimini açıklayıcı nitelikte ve fakat “diğer” toplumların gelişimini yorumlamakta yetersiz kaldı. Bunun üzerine 60’lı yıllarda geliştirilen modernleşme tezleri, tarım ve endüstriyel toplumların modernleşme süreçlerini kendilerine özgü koşullarda gerçekleştirdiğini iddia etme eğilimi gösterdi. Bu yeni modernleşme kuramcılarına göre, doğayı yenebileceğini düşünmeyen, insanların değişim yaratma ve kontrol etme kapasitelerine inanan pasif ve mağdur geleneksel Doğulu ile değişime ve değişimi kontrol edebilme kapasitesine inanan modern Batılı arasındaki zıtlık, geleneksel ve modern toplum arasındaki karşıtlığın kaynağını teşkil eder. Bu çerçevede, geleneksel ve endüstriyel toplumlar arasında farklılıklara dikkat çeken modernleşme, küresel boyutta, karmaşık ve homojenleştirici devrimci savlara sahip olmasının yanında kültürel, sistematik uzun süreçlere yayılmış evrimsel aşamalı, geri dö-

1 Frantz Fanon’a göre, sömürsüzleştirme başarıya ulaştığında sonuncular birinci olacaktır. Sonuncunun birinci olması yani madunların prangalarından kurtulması ise sömüren ve sömürülenin kanlı ve kesin çatışması sonunda mümkündür. Fanon’un görüşleri İranlı sosyolog Ali Şeriatî’yi de derinden etkilemiştir (Ünlü, 2011, s. 9).

nülemez ve doğrusal ilerlemeci bir süreci açıklamaya gayret gösterir (Huntington, 1971, ss. 285-290).

Klasik modernleşme kuramları, ekonomik gelişme sonrasında siyasal modernleşmenin gerçekleşeceğini varsayar (Altun, 2011, ss. 76-106). Bu varsayımlara göre, Batılı demokratik siyasal modernleşme, toplumsal farklılaşma, siyasal eşitlik ve demokratik kurumların gelişimi ile mümkündür (Kanlı, 2006, s. 14). S. M. Lipset'in siyasal düzen ve istikrarı, "servet, sanayileşme, şehirleşme ve eğitim" parametreleri ile ölçümlenen ve "modern demokrasinin ancak kapitalist sanayileşmeyle bir arada" bulunabileceği yönündeki Weber'in tezlerine atıf yaparak, ekonomik gelişmişlikle bağlantılandıran yaklaşımı (Lipset, 1964, ss. 25-57), onu takip eden kuramcılarca ekonomik büyüme ve kalkınmayla özdeşleştirilmiştir (Altun, 2000, s. 140). S. P. Huntington ise Lipset ile başlayan ekonomik kökenli modernleşme savlarını tersyüz ederek siyasal gelişmişlik ve modernleşmenin ekonomik gelişmenin önünü açacağını iddia etmiştir. Huntington, Lipset'in ardıllarından L. W. Pye tarafından siyasal gelişme süreciyle ilgili ortaya atılan tezlerin bir bileşimi olarak değerlendirebileceğimiz; siyasal alanda eşitliğin sağlanması, siyasi sistemin çevreyle ilişkili olarak kapasitesinin arttırılması ve sistem içerisindeki kurumların ve yapıların farklılaştırılması görüşüne karşı siyasal gelişme ile modernleşme arasında ayırım yapılması gerekliliğini savunmuştur (Huntington, 1971, s. 301). Ona göre siyasi istikrar, modernleşmenin bir sonucu değil sadece arzu edilebilir bir durumdur. Siyasal gelişme, ekonomik ve toplumsal gelişimin öncülüdür. Siyasetteki zaman-sız/aceleci gelişmeler istikrarsızlığa ve devamında modernleşmeci bir diktatörün öncülüğünde otoriter dönüşüme yol açar. Bu dönüşüm hukuki, siyasi ve ekonomik gelişim, siyasi katılım ve demokrasi gibi modernliğin karakteristik özelliklerinin tesisini de beraberinde getirir (Fukuyama, 2008). Hızlı sanayileşme ve kentleşmenin istikrarsızlık nedeni olması yanında orantısız ekonomik büyüme de eşitsizlikleri (Huntington, 1965, ss. 405-406), toplumsal ve siyasal baskıları arttıracığı için merkezî devlete karşı tepkileri siyasal sistemi çözecek boyutlara ulaştırabilir (Goldstone, 1994, ss. 74-75).

Huntington'a göre katılım ve kurumsallaşma, siyasal gelişimin odak noktasıdır ve aralarındaki ilişkinin niteliği, sistemin istikrar düzeyini gösterir. Katılımın genişlemesinin temel kaynağı ise modernleşme şeklinde açıklanan siyasal olmayan sosyo-ekonomik süreçlerdir (Huntington, 1971, s. 314). O, modernleşmeyi, "rasyonelleşme", ulusal "bütünleşme" ve "demokratlaşma" ölçütleri çerçevesinde siyasal gelişmeyle özdeş görür. Bu modernizasyon sürecinin temel niteliklerini ise "mobilizasyon ve katılma" belirler. Huntington, genel kabul görüp tekrarlanan davranış

kalıpları olarak tanımlanan sosyolojik kurum üzerinden siyasal gelişimi açıklar. Siyasal gelişim; “siyasal örgüt ve usullerin kurumsallaşması”dır. Bir siyasal sistemin kurumsallaşma düzeyi, o sistemdeki örgüt ve usullerin “adaptasyon yeteneği”, “karmaşıklık”, “özerkliği”, “tutarlılığı” ile ölçülebilir. Bu çerçevede modernleşme; karmaşık, özerk siyasal yapıların aynı sistem altında uyum içinde kurumsallaşmasının sonucudur. Farklı hatta zıt yapıların uyum içinde kurumsallaştığı sistemler modernleşirken bunu başaramayan geleneksel toplumlar, değişim baskısına direnç gösteremeyerek yıkılırlar. Siyasal kurumsallaşmadaki dengesizlik ve bunun sonucu bozulma, gelenekselden moderne doğru evrilen genel insanlık gelişimini açıklar. Modernleşme krizleri, hızlı, dengesiz ve birbirinden kopuk kurumsallaşma girişimleri yerine adil bir siyasal katılıma izin veren toplumsal ve siyasal kurumların oluşturulmasıyla aşılabılır (Huntington, 1965, ss. 386-405). Modern gelişimin ortaya çıkardığı demokratik katılım diğer katılım yollarının önünü açarak, toplumsal refahı sağlar (Coşkun, 1989, ss. 298-301).

Toplumsal katılımın hızına ayak uyduramayan yavaş işleyen siyasal kurumsallaşma, sistem dışında kalan grupların hoşnutsuzlukları ile karşılaşır. Bu durum, isyanların, darbelerin veya istikrarsız yönetimlerin oluşumunu kaçınılmaz hâle getirir (Fukuyama, 2008). Huntington modellemesinde, modernleşme sürecinin yarattığı devrim, geleneksel tarım toplumlarının kentleşme ve sanayileşme ile yaşadıkları çözümlenme ve toplumsal ve siyasal yapılarıdaki katılım talepleri ile kurumsallaşma arasında yaşanan uyumsuzluk sonucunda ortaya çıkar. Toplumsal çözülme ve formel siyasal yapılarla uyumsuzluğa karşı gösterilen baskılama/bastırma şeklindeki iktidar direnci, şiddet sarmalını ve siyasal devrim süreçlerini harekete geçirir. Taleplerini sistem içinde dile getiremeyen, katılım yolları tıkanmış kitleler, şiddet kullanarak siyasal iktidarı elde etmeye çalışır. Huntington’a göre modernleşen toplumlar, yükselen siyasal bilinçleri ile hızlı ve karşı konulamaz şekilde siyasal katılım talebinde bulunurlar ve katılım yollarının tıkanması, hükümetin devrim ile değiştirilmesi yönünde arayışlara neden olabilir. Katılım yollarındaki tıkanıklığın devam etmesi ve kalıcılığı, devrim arayışında sürekliliğe dönüşür. Katılım talebine yönelik baskılar devrime neden olurken, devrimin sonuçlanması, bu baskıcı uygulamaları sürekli kılacak siyasal düzenin kurumsallaşması ile mümkündür. Ona göre, devrimin başarısını modernleşme ile yaşanan siyasal mobilizasyon ve kurumsallaşmanın yanında katılımın hızı ve kapsamı belirler. Geleneksel toplumlar modernleşirken kendisinin tarihsel arka planından güç aldığı düşünce kalıplarını yıkmakta zorlanır. Gelenekselden moderne doğru geçişi sorunsuz gerçekleştirebilmek için sosyal mobilizasyonun yavaşlatılması ve bu esnada modernleştirici kurumların güçlenmesine olanak sağlamak gerekebilir. Sosyal mobilizasyonun yavaşlatılması

ise sosyal ve sınıfsal homojenlik, toplumsal iletişim araçlarının sınırlandırılması ve siyasal elit kavgalarının en düşük düzeye indirilmesi ile mümkündür (Huntington, 1965, ss. 417-419).

Huntington 1968'de Modernleşme Teorisine getirdiği yeni bakış açısında, (a) modernleşmeye bağlı hızlı sosyal değişimin meydana getirdiği sorunlar, (b) siyasete katılım arzusunda olan yeni grupların ortaya çıkması ve siyasal mobilizasyon sorunu, (c) katılımın ve bütünleşmenin sınırlanması sebebiyle yaşanan siyasal katılım patlaması, (d) sistem açısından adeta bir koruma duvarı olan siyasal kurum-sallaşmanın eksikliği durumunda rejimin iflası şeklinde dört aşamada ortaya çıkan bir devrimsel süreci şematize eder (Huntington, 1969, s. 266). Ona göre, değişimin hızlı ve dengesiz ortaya çıktığı toplumlarda, hoşnutsuzluğun artması ve siyasal şiddetin katılım yolu olarak benimsenmesi kaçınılmazdır. Siyasal değişim yeni grupları ortaya çıkarır. Bu gruplar, siyasal sistemi özerk yapıda olmayan ülkelerde, var olan siyasal sistem ve örgütlerle bütünleşmeden iktidar mücadelesine dâhil olurlar. Böyle bir ortamda hükümet edenler, gelişen toplumsal akımın baskısına dayanamaz (Huntington, 1965, s. 402).

Huntington'un tezlerinin aksine modernleşen toplumların devrimci potansiyellerinde artış olacağını iddia eden T. H. Greene'e göre modernleşme, geleneksel düşünce kalıplarını tehdit eder, yeni bakış açıları geliştirir. Bir yandan yeni ortaya çıkan veya daha önce pasif hâlde bulunan gruplar, siyasal sistemden taleplerde bulunarak harekete geçer diğer yandan ise modernleşmenin çıkarlarını zedeleyeceğine inanan geleneksel kesimler, modernleşme ile gelen gelişim ve dönüşümlere direnir. Greene, modernleşmenin hızı arttığında, getirdiği yenilikler emperyalist kültürle bütünleştiğinde, getirdiği imkânlar toplumun geneline eşit şekilde dağıtılmadığında, geleneksel tarımsal üretim sanayileşmeye doğru hızlı bir gelişim gösterdiğinde, modernleşme girişimleri toplumsal tabanın taleplerinden ziyade merkezî devlet bürokrasisi tarafından tepeden inmece dayatmalarla uygulandığında, siyasi temsil ve katılım talepleri mevcut rejim tarafından baskılandığında devrimci potansiyel artacaktır iddiasında bulunur (Greene, 1990, s. 190). Bir başka ifade ile modernleşme, toplumların katılım potansiyellerini artırarak devrimin vücuda gelmesine sebep olur (Skocpol, 2004, s. 54).

Siyasal patlama ya da devrimle sonuçlanabilecek modernleşme süreçlerinde devlet, silahlı kuvvetler, profesyonel, uzmanlaşmış ve nitelikli emeğe ihtiyaç duyan sınai sektörler ve bürokraside modernleşmeyi gerçekleştirecek kalkınma modellerini teşvik eder. Görünürde çağdaş ve demokratik olan neo-patrimonyal devletlerde

parlamento, siyasi partiler ve anayasa vardır, seçimler de düzenli olarak yapılır fakat aslında devleti yöneten kişi bu kurumların işleyişini de kontrol ettiği için düzen bozulmamakta ve mevcut düzen herkes tarafından kabul görmektedir. Bu gibi devletlerde kitleler genellikle depolitize olurlarken seçkinler ise tam aksine oldukça siyasallaşmış durumdadırlar. Neo-patrimonyal devletler depolitize olan kitlelere yönelik otoritelerini korumak için genelde bu seçkinlerin desteğine ihtiyaç duyarlar. Öte yandan geleneksel üretim ilişkilerini çözen zorlayıcı kalkınma hamlelerini gerçekleştiren, asker ve sivil seçkinlerin lider etrafında toplandığı neo-patrimonyal devlet, kendisine tepki veren muhalefet liderlerini hapse atar ya da sürgüne gönderir (Goldstone, 1994, s. 73). Toplumsal kitleleri dışlayıcı yönetime ihtiyaç duyan bu tarz aşırı hareketli devletler, isyan ve saldırıya en açık devletlerdir. Bu nedenle ekonomiye aşırı müdahale ederek, siyaset ve ekonomiyi tek merkezde toplarlar. Bu tarz devletlerde, gelişen toplumsal olaylar ve siyasal muhalefet hareketlerinin zemini olan ekonomik çatışmalar, iktidar merkezinde odaklanır. Siyasal kutuplaşmalar, şiddete kapı aralar ve iktidarın aldığı baskıcı tedbirler halk hareketleri ve kolektif eylemleri tetikleyip devlet yönetimini kırılğan hâle getirir. Muhalif kitlelere karşı alınan sert tedbirler, geniş halk kesimi ve farklı gruplar arasında koalisyonla yol açarak devleti zayıf düşürebilir ve dışlayıcı yönetimin değişim taleplerini sınırlaması, ılımlı muhalefeti, radikal güçlerle ittifak kurmaya itebilir (Parsa, 2004, ss. 30-47). Ayrıca az gelişmiş bir ülkenin ekonomik olarak gelişmiş bir ülkeyle yarışması ve bu amaçla çeşitli reformları hayata geçirmesi durumunda bundan tedirgin olan bazı gruplar, hükûmete olan desteklerini çekerler. Bu durum hükûmetin devrimci güçler karşısında zayıf düşmesini ve yıkılmasını beraberinde getirebilir. Öte yandan otoriter bir liderin kendi kontrolündeki kaynaklara dayalı olarak kurmuş olduğu baskıcı ve ayrımcı neo-patrimonyal devlet sistemlerinde, ekonomik darboğaz veya kaynak akışı konusunda yaşanacak herhangi bir aksaklık, sistemden beslenen grupların lidere olan bağlılıklarını da zayıflatacaktır (DeFronzo, 2011, s. 36).

Modernleşmenin bir toplumsal patlamaya sürüklenmesinde, devrim sürecini yöneten liderliğin oynadığı rol bir diğer önemli faktördür. Bu metinde, modernleşme kuramından yararlandığımız Huntington'a göre, geleneksel siyasal kurumların, siyasal şiddet kullanılarak alaşağı edildiği sistemlerde, ülkenin yönetimi çoğunlukla karizmatik liderlerin tekeline geçer ve bu liderler gelenek-yenilik uçurumunu kişisel karizmalarıyla kapatırlar (1965, s. 423). Devrim sürecinde, kitlelerin siyasal otoriteyi yönetemez hâle getirecek tarzda kargaşa çıkaracakları ve fakat liderlik olmadan bunu siyasal değişime taşıyamayacakları kabul edilir. Devrimi ortaya çıkaran ve yöneten kitleler değil onları ikna ve organize edip kendisine itaat ettiren liderler olmuştur (Le Bon, 2013, ss. 47-49).

Monarşi ve Ulema Dengesinde İran'ın Modernleşme Serüveninin Başlaması

İran, 20. yüzyılda iki büyük devrime tanıklık etmiştir. Bunlardan ilki, 1905-1909 yıllarında din adamları ve aydınların önderliğinde başarıya ulaşan ve meşruti yönetimi getiren Anayasa Devrimi'dir. İkincisi ise 1977-1979 yıllarında yaşanan, tüm toplumsal grupları önderliğinde bütünleştiren din adamlarının gerçekleştirdiği İran Devrimi'dir. Ülke, bu iki devrim arasında (Abrahamian, 1982, s. 530), 19. yüzyıldan itibaren Avrupa devletleriyle kurduğu ilişkiler ile pozitivist bilimsel anlayışı benimseyerek mezhep odaklı geleneksel toplumsal yapıyı değiştirme sürecine girmiştir (Şukûhî, 1973, s. 9).

İran'ın aşiret elitlerine dayalı geleneksel siyasal yapısı, 19. yüzyıldan itibaren meşrutiyet rejimine doğru yönelim gösterdi. Başarısız bu yönelimler, Avrupa devletleri ile kurulan resmî ilişkiler, bu devletlerin ülkeyi sömürgeleştirme girişimleri ve iç işlerine karışmaları çerçevesinde şekillendi. Nâsireddîn Şah'ın (1831-1896) atabeyi ve ilk veziri olan Mirza Tâki Han (1807-1852) adıyla bilinen Türk asıllı Vezir Emir-i Kebir, ulemanın ve geleneksel elitlerin hoşnutsuzluklarından korkan sarayın muhalefetine rağmen İran ordusunda modernleşme hamlelerini hayata geçirdi ve toplumsal katılımı teşvik edecek olan *Vakayı İttifakiye* isimli İran'ın ikinci gazetesini yayımladı (Garthwaite, 2012, ss. 176-185)².

19. yüzyıl İran'ında uluslaşma ve bağımsızlık hareketlerinin önemli bir figürü Seyyid Cemâleddin Efgânî'dir (1838-1897). Yazılı olarak *Efgânistan Tarihi*, aydınlanmacı tabiatçılık düşüncesini eleştiren *Dehriyyuna Reddiye* isimli eserler yanında *Urvetü'l-Vüskâ*'da makaleler kaleme alan Efgânî'nin yaklaşımı öğrencilerinden Muhammed el-Mahzûmî tarafından hatıraları ile birlikte *Efgânî'nin Düşünceleri* ismiyle yayımlanmıştır (Hüsrevşahi, 1985, s. 39). Efgânî, Ortadoğu'da artan emperyalist uygulamalara karşı sadece İran'ın değil İslam ülkelerinin sosyal ve siyasal reformlar yaparak topyekûn millî bir seferberliğin gerekli olduğunu savunmuştur. Ona göre Müslümanlar, dinin özünden uzaklaşıp kaderci bir anlayışla dine bidatler sokmuşlardır (Efgânî ve Abduh, 1987, s. 108; Mahzûmî, 2010, s. 289). Bidatlerle parçalanıp bölünme "hastalığına" yakalanan ümmeti kurtarabilmek için "geçmiş hayatı" bilinmelidir.

2 1837 yılında yayın hayatına başlayan İran'ın ilk gazetesi Kağız-ı Akhbar'ın günümüze ulaşan sadece üç nüshası bulunmaktadır. 1850'de yayımlanan ikinci gazete Vakayı İttifakiye ise İran'ın düzenli yayımlanan ilk haftalık gazetesidir (Khiabani, 2016, s. 22).

“Ümmetin hastalıklarının çeşitlerini, bu hastalıklar etrafında oluşan geleneklerini, fertlerdeki mezhebi anlayışları ve akidelerinin yeryüzündeki konumunu, yükseldiği yeri ve şu andaki çöküntüdeki düşüş derecesini, ikisi arasındaki yuvarlanmasını tam olarak kavrayamadan onu düzeltmeye, ahlâki ıslah etmeye kalkışan kişinin verdiği ilaç zehre döner ve sosyal bünyeyi yok eder” (Efgânî ve Abduh, 1987, ss. 90-91).

Ümmetin kurtuluşu, dinin esasında birleşip “kültür alanını genişleten”, “medeniyetin amacı”na götürecek “ilimler”e sarılmaktan geçmektedir (Efgânî ve Abduh, 1987, ss. 90-99). Sonraki yıllarda ajanlıkla suçlanan ve sürgünlere maruz kalan Efgânî, İslam toplumlarını uyandırıp, dinde ıslahatlar yaparak, Müslüman devletlerini Batı’nın siyasal ve iktisadi nüfuzundan kurtarmayı amaçlamıştı. Tabiatçılık düşüncesini benimseyerek dinde yenileşme taleplerini eleştiren Efgânî’nin (1956, ss. 94-95) Batılı modernleşme karşısında İslam toplumlarının kurtuluşunun dinsel reform ve dinsel düşünceden ilham alan ulusal uyanışla gerçekleşebileceği şeklinde özetlenen yaklaşımı sonraları İran Devrimi’ne dinî liderlik yapan Rûhullah Mûsâvî Humeyni’nin (1902-1989) perspektifine ilham kaynağı olacaktır. Nâsıreddîn Şah, İran Devrimi’nde hayat bulan Efgânî yaklaşımının toplum üzerinde yaratacağı etkinin tehlikesini sezdiğinden olsa gerek kendisini sürgüne gönderdi. Efgânî daha sonra benzer şekilde Humeyni’nin sürgünde yaşayacağı Paris’te 1884 yılında Muhammed Abduh (1849-1905) ile buluşarak İslam birliği ve İslam’da reformlar yapmak düşüncesi çerçevesinde Bakara Sûresi 256. ayete vurgu yapan *Urvetü’l-Vüskâ* adlı gizli bir cemiyet kuracaktır (Şukûhî, 1973, ss. 21-25). Bu girişim, Efgânî’nin siyasal gücü ve siyasal iktidar açısından tehlikeli olduğu düşüncesinin haksız yargılara dayanmadığını göstermektedir.

İran modernleşmesinin dönüm noktalarından birisi kabul edilen Meşrutiyet Hareketi’nin fitilini ateşleyen olay, İngiliz şirketlerine verilen imtiyazlara tepki olarak ortaya çıkan halk hareketleridir. 1890’da Nâsıreddîn Şah tarafından İngiliz şirketlerine gizlice verilen tütün imtiyazına karşı Efgânî’nin Müslüman dünyasını birleştirme ve millîleşme düşüncesinden etkilenen (Watt, 1997, ss. 83-84) Âyetullah Şîrâzî’nin (1815-1895) 1891’de yayımladığı tütün yasağı fetvası, kitlesel halk hareketlerini tetiklemiştir. Şii ulemanın dinsel etkisinin yanında siyasal ağırlığının da arttığı ve İranlı elitlerin değişim taleplerinin daha ısrarlı hâle geldiği bu olaylar ülke tarihindeki ilk siyasal kalkışma olarak değerlendirilmekte (Dilek, 2007, s. 52), bunun yanında “ulemanın siyasete karıştığı ilk olay” olarak görülmektedir (Soofizadeh, 2014, s. 288). Olayı Çarşı tüccarının mağduriyeti açısından değerlendirerek

tütün imtiyazına ilk tepki veren İstanbul'da yayımlanan Ahter Gazetesi'nin³ tavrı ise (Kurtuluş, 2010, s. 42), protestoların organize hâle gelmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Temelinde istibdat rejiminden kaynaklanan baskıların, ekonomik sıkıntıların ve yabancılara verilen imtiyazlara karşı geliştirilen tepkilerin yattığı protesto hareketleri ulusal bağımsızlık ve yurttaşlara eşitlik taleplerini söylemlerleştirmiştir. Şii ulemanın önderliğinde başlayan tepkilere elitler ile diğer toplumsal kesimler de dâhil olmuş ve olaylar, 1905'te Muzaffereddin Şah (1896-1907) yönetimine karşı büyük bir isyana dönüşmüştür (Kılıç, 2002, s. 148). Olgunlaşan meyvenin küçük bir sarsıntıyla düşmesine benzetilen isyan sonunda 10 Ağustos 1906'da (Karacan, 2013, s. 180) Meşrutiyet ilan edilmiş ve İran çağdaşlaşmasının siyasal merkezde tekerleri dönmeye başlamıştır (Şukûhî⁴, 2017).

1906'da mutlak monarşiden meşruti monarşiye dönüşen İran rejimi, Anayasal Hareketi taşıyacak toplumsal bilincin olgunlaşmaması ve Kaçar Şahı'nın siyasal manevralarıyla pasifize edildi ve uzun ömürlü olmadı. Muzaffereddin Şah döneminde başlayan meşruti monarşi deneyimi, onun yerine iktidara gelen Muhammed Ali Şah'ın (1872-1925) 1908'de meclisi dağıtması ve bir yıl sonra tahttan indirilerek yerine gelen Ahmed Şah'ın 1911'de dış baskılarla meclisi feshetmesiyle son buldu. Humeynî, 1911'de meclisin feshedilmesininin amacının, İngiliz emperyalizmi kaynaklı Çarlık Rusya'sının nüfuzunu kırma yanında İran'ı İslam'dan uzaklaştırarak ve Batılılaştırmak olduğu şeklinde değerlendirmektedir (Humeynî, 1979, s. 16). Yaşanan süreçte Kaçar Şahı ile bazı konularda ters düşen ve 1917 yılındaki Bolşevik Devrimi'yle birlikte İran'a komünizmin nüfuz etmesi konusunda Kaçar Hanedanlığı'na güvenemeyen İngilizler, Kazak Tugayı'nın başarılı komutanı Albay Rıza Han'ın (1878-1944) 21 Şubat 1921 yılında fiilî bir darbe yapmasını destekledi. Başarılı bir askerî darbe sonucunda devletin kontrolünü ele geçiren Rıza Han, 1925'te son Kaçar Hanı'nı devirerek İran Devrimi'ne kadar devam edecek olan Pehlevi Hanedanlığı'nı ilan etti ve 1926 yılında Şehinşah olarak tahta geçti (Richards, 2014, ss. 104-106).

Pehlevi Hanedanlığı ile birlikte İran'ın modernleşme yolculuğu ivme kazandı. Şah Rıza Pehlevi, ülkesinde merkezî otoriteyi tesis ederek millîleşen, siyasal bağımsızlığını kazanmış bir devlet hedefliyordu. Şah, devletin güçlenmesine ve milli bir ordu kurmaya öncelik verdi. Ülkesini millileştirmek amacıyla yabancı destekçile-

3 Meşrutiyet İnkılabı'nın başlangıç noktası ve yönetim merkezi olan Güney Azerbaycan'ın aydınlanmasında önemli rolü olan Ahter Gazetesi Farsça olarak İstanbul'da yayımlanıyor ve buradan İran'a gönderiliyordu (Heyet, 2005, s. 15).

4 Emekli Prof. Dr., Tebriz Üniversitesi.

rinin nüfuzunu azaltmak istemesi ve iç siyasete tam anlamıyla hâkim olmak için uyguladığı sert ve baskıcı politikalar, siyaseten giderek yalnızlaşmasına sebep oldu. Bunların yanında Şah'ın merkezî otoriteyi güçlendirmek için yaptığı harcamalar, devlet bütçesini bir hayli zorlamaktaydı. İran halkı kalkınmacı modernleşme konusunda bu güne kadar görmediği atılımlara şahit olurken model olarak Türkiye'yi ve Türk modernleşmesinin mimarı Mustafa Kemal Atatürk'ü (1881-1938) alan Rıza Pehlevi, İran'da Türkiye'deki Sünnî gelenekten farklı olarak devlet kontrolü dışında başat bir aktör olan "ruhban sınıf"ın görece özerkliği nedeniyle başarılı olamadı (Djalili ve Kellner, 2011, ss. 67-69). Kemalist modernleşme projesi, laikliği, bireysel zihinlerin geleneksel İslamî kavram ve pratiklerden kurtulma, milliyetçiliği, meşru ve bilimsel tek siyasal toplum modeli olarak Westfalya Antlaşması sonrası benimsenen ulus devlet modelini kabul etme, Batılılaşmayı İslamî karaktere sahip Doğulardan sıyrılarak en ileri medeniyetin sahibi Avrupalılar gibi olma (Sayyid, 2000, ss. 93-103) şeklinde benimserken geleneksel dindar toplumun direncini "kişisel iktidardan vazgeçmeden" kurum yaratabilme "dilemmasını" modernleşme amacına güçlü bağlılık ve ender görülecek bir siyasal ustalığı kişiliğinde birleştiren Mustafa Kemal ile aştı (Huntington, 1965, s. 423)⁵. Rızâ Şah'ın yaptığı devrim niteliğindeki hamleler geniş ekonomik kaynaklara ihtiyaç duymaktaydı. Ülke ekonomisini millileştirmek ve reformların giderlerini karşılayabilmek için petrolden daha fazla pay istemesi özellikle sömürgeci İngiltere ile arasının açılmasına sebep oldu. Bu kırılma noktası, bölgede güçlü bir devletin doğmasına müsaade etmeyecek olan emperyal İngiltere ve Rusya'nın harekâtıyla Şah'ın yönetimi kaybetmesine sebep olacak süreci başlattı ve Şah 1941 yılında tahtı veliaht oğlu Muhammed Rızâ'ya (1919-1980) bıraktı. Babasının devlet üzerinde kurduğu otoriter denetimden çok uzak olan Oğul Şah döneminde İran'da söz sahibi olan dış güç ABD idi. Ülke içi yönetimde ABD destekli kapsamlı bir denetimden bahsedebileceğimiz 1953 Ajax Operasyonu'na⁶ kadar yaşanan milliyetçi ara dönemde Şah devleti merkezileştirmekte oldukça zorlandı (Abrahamian, 2011, ss. 129-133).

Muhammed Rızâ Şah iktidarının ilk dönemlerinden itibaren rejime karşı birtakım hareketler baş gösterdi fakat Şah bu tepkileri bertaraf ederek ABD'nin de desteğiyle muhalefeti dışlayıcı ve baskıcı tarzda merkezî bir yönetim kurmayı başardı. Buna karşın 30'lu yıllarda başlayan modernleşme süreçlerinin doğurduğu yapısal

5 Ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Cronin, 2012, ss. 115-145.

6 Ajax Operasyonu, ABD (CIA) ve İngiltere (MI6) tarafından, Dr. Musaddık'ı devirerek Şah Rıza Pehlevi'yi tekrar iktidara getiren askeri darbe girişimidir (Dilek, 2011, s.18).

değişimler (Bayat, 2015, s. 60) ve petrol gelirlerinin artması kaynaklı ekonomik değişimin⁷ (Abrahamian, 2011, s. 165) ortaya çıkardığı dengesizlikler ve siyasi karışıklara yönelik baskıcı uygulamalarını genişleten devlet yapısı, Şah rejimini “devrilmeye” açık hâle getirdi. Şah iktidarının ilk yıllarında ekonomik kalkınma yanında siyasi katılım ve demokratik kurumsallaşma adına bazı uygulamaları hayata geçirdi. İlmli görünen bu ortam fazla sürmedi ve özellikle Dr. Muhammed Musaddık⁸ (1881-1967) döneminde monarşi yanlıları ile liberal milliyetçiler arasında çatışmalar baş gösterdi. İktidar düzeyinde yaşanan bu çatışmalar, devlet aygıtının denetimi, siyasi iktidar gücünün niteliği, petrolü devlet tekeline alma çabaları, gelir dağılımındaki eşitsizlik ve toprak reformu, sivil özgürlükler, demokratik haklar ve seçim yasası gibi konular zemininde yükseldi. Liberal milliyetçiler ve onlara en büyük desteği veren Çarşı esnafı, yaşanan iktidar mücadelesini kaybetmelerinin ardından sistem dışına itildiler. 1953 yılındaki başarısız askerî darbe girişimi esnasında yurt dışına kaçan Şah kısa zaman sonra ABD liderliğinde dış güçler tarafından tertiplenen yeni bir darbeyle tekrar iktidara geldi. Kendisinin yurt dışına kaçmasına neden olan darbe girişiminden sonra muhalifler üzerindeki denetimini arttırmak isteyen Şah, 1957’de gizli polis örgütü SAVAK’ı kurdu. İktidarına desteği ülke içinde yitiren Şah’ın ABD’den aldığı ekonomik ve siyasi yardımlar, ülkenin dışa bağımlılığını geri dönülemez boyutlara ulaştırırken ağır sanayileşme hamlesiyle devleti kalkındırma projesi ciddi ekonomik dengesizlikleri de beraberinde getirdi (Parsa, 2004, ss. 52-55). Öte yandan dinin etkilediği geniş kitlelerin gücünü gören ve onları kontrol altına almak isteyen Şah, dinî grupların üzerindeki baskıyı hafifletti. Dinsel örgütlenmelere tanınan özgürlük, siyasi sisteme alternatif olarak gelişen Kızıl Devrim’in önünü kesmek (Abrahamian, 2011, s. 173) ve Şahlık rejimi için tehlikeli gözükmeyen dindar kitlelerin desteğini sağlamak amaçlıydı. Özellikle Ajax Operasyonu’ndan sonra baskı altına alınan komünistlerin panzehiri olarak görülen İslamcı gelenekçiler, iktidarı rahatsız etmediği müddetçe kendi içlerinde serbestçe hareket etme imkânına sahiptiler. Siyasal sisteme entegre olmayan/olmaları istenmeyen gelenekçiler, kendilerine tanınan özgürlük alanından yararlanarak öngörülemeyen bir hızla örgütlendiler.

7 Ekonomik kalkınma göstergeleri için bakınız (Abrahamian, 2011, s.177). Örnek: 1953 yılında 200 milyon kw/saat olan elektrik üretimi, 1977’de 14 milyar kw/saate, aynı şekilde 5000 ton olan demir cevheri üretimi, 930.000 tona yükselmiştir.

8 Pehlevi Hanedanlığı’nda 1951-1953 yıllarında başbakanlık yapan Dr. Musaddık, yabancılara tanınan imtiyazlara karşı çıkıp, İran petrolünü millileştirdi. Şah’ın, Dr. Musaddık’ı görevden alma girişimine karşı milliyetçi kesimin eylemleri, Şah’ın ülkeden kaçması ve Ajax Operasyonu ile sonuçlanacak süreci başlattı (Dilek, 2011, s. 18; Pirâ ve Özgüdenli, 2006, s. 228-229).

Bağımlılıktan kurtulmayı hedefleyen Dr. Musaddık'ın dış destekli bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılması sonrasında Batılı bir modernleşme çizgisine itiraz eden milliyetçi ve sosyalist kesimler baskı altına alındılar. Her türlü muhalefetin ortadan kaldırıldığı bu dönem, İran modernleşmesinin yukarıdan aşağı zorlayıcı diktatörce uygulamalarını genişletti. 1950-1960 arasındaki çatışma dönemlerinde muhalefeti baskılayarak dışlayıcı bir devlet yönetimi sürdüren Şah, ılımlı muhalefetin örgütlenmesine dahi izin vermedi. Ekonomiye devlet müdahalesinin kapsamı genişletildi ve petrol gelirlerinin de etkisiyle merkezden yapılan yatırımlarla kısa sürede kendi oranını katlayarak artan bir kalkınma seviyesi yakalandı. Diğer yandan toplumsal tepkilerin sertçe tesirsiz kılındığı bu dönem Şah'a sınıai kalkınma yanında sekülerleşme hamlelerini de gerçekleştirebileceği ortamı sunmuştu. Buna karşın tekelci ve baskıcı politikalar, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri artırarak yönetime tepkilerin kök saldığı siyasi hareketlenmelere sebep oldu. İktidarın bu baskıları görece azaltma yoluna gitmesi ise onu saldırılara açık hâle getirdi (Parsa, 2004, ss. 30-47). Sonuçta Şah rejiminin tek boyutlu ve esnek olmayan siyasi yapısı, bu ağır siyasal katılma talebini karşılayamadı ve çöktü.

1963 yılında ABD destekli uygulamaya konan Ak Devrim reformları, Şah'ın hedeflediği modernleşme projesinin en önemli etabıdır. Ak Devrim, Japonya'nın teknolojik gelişimi ve Fransız kültürünü hedefleyen bir hamle olarak hayata geçirilmeye çalışıldı. Başlangıçta, büyük toprak sahiplerinin elindeki toprakları fakir köylüye bölüştürmeyi ve ziraatı sanayiye entegre etmeyi amaçlayan toprak reformu, başıboş arazileri ıslah ederek, bu milli serveti devletin gelişimine ve halkın hizmetine sunmak amacıyla yapılan ormanların, otlakların ve mezzaların millileştirilmesi, toprak reformunun giderlerini karşılamak ve zenginleri yeni yatırımlara teşvik etmek amacıyla uygulama konulan devlet fabrikalarındaki hisselerin halka arzı, angaryaya son vermek amacıyla gerçekleştirilen işçilerin kendi çalıştıkları fabrikalarının kârlarına ortak edilmesi, kadın ve erkeklere eşit oy hakkının verilmesini amaçlayan seçim kanununun düzenlenmesi, yüksek tahsilini tamamlamış genç ve dinamik bireylerin, köylerde yaşayan görece az eğitilmiş kesimleri bilgileriyle aydınlatması ve okuma-yazma oranının artması amacıyla kurulan bilim ordusunun oluşturulmasını içeren altı madde olarak halk oylamasına sunuldu. Sonrasında bu altı maddeye; kişisel temizlik, su yollarının temizlenmesi, havuzların temizliği vb. konularla ilgilenmek amacıyla köylere gönderilen sağlık ordusunun kurulması, gelecekte tarımdan makineli tarıma geçme hedefiyle kurulan ve çeşitli modern yapılar inşa eden bayındırlık ve refah ordusunun kurulması, köylülerin adalete daha kolay ulaşabilmelerini sağlamak amacıyla insaf (adalet) evlerinin kurulması şeklinde üç madde daha eklendi. Bu dokuz madde ile Ak Devrim, modernleşmenin doğasına

uygun şekilde kırsal çevreyi merkeze eklelemeyi ve merkezî otoriteyi ülkenin tamamına yaymayı hedefliyordu (Aryamehr, 1346, ss. 32-170).

Ak Devrim artık seküler bir nitelik kazanmış iktidarın başındaki Şah ile dinî otorite arasındaki gerilimi su yüzüne çıkardı. Kırsal topluma egemen ve aynı toplumsal kesimden beslenen ulema, en önemli gelir kaynağı olarak kendilerine ait vakıfların sahip olduğu toprakların köylüye dağıtılmasına karşı çıktı. Şah, toprak reformu ile ulemanın kontrolündeki kırsal geliri köylüye devrederek, onların kendisine rakip nüfuzunu kırmayı hedeflerken modernleşme karşıtı tutumlarını yok etmeyi istiyordu. Durumdan rahatsız olan ulema ve onları destekleyen tüccar ve Çarşı esnafı reformlara sert bir direnç gösterdi. Bu durum geleneksel toplumsal kesimlerin taleplerini görmezden gelen baskı politikalarını uygulamaya sokan Şah'a karşı dinî kesim önderliğindeki muhalefeti şiddet sarmalına sürükledi (Kelanteri⁹, 2017). Ak Devrim'in başlangıcını takip eden on yıl Pehlevi Hanedanı'nın ve İran modernleşmesinin başarı ile yaygınlaştığı dönem olarak kabul edilir. Şah, ülkesinde geçmişte hüküm süren imparatorluklardan bile daha şanlı bir gelecek yaşayacaklarını, Avrupa'nın yaşam standardını yakalayacaklarını, bir kuşak sonra dünyanın beşinci büyük ülkesi olacaklarını dile getirmekteydi (Abrahamian, 2011, s. 173). Ekonomik kalkınmanın toplumsal hoşnutsuzlukları yok edeceği ve muhalefeti etkisizleştireceği düşüncesi ile devlet şiddetinin dozunu her geçen gün artırdı. Buna karşılık ülkesini modernleştirirken uyguladığı şiddet ile kendisine yönelecek karşı şiddetin de temellerini attı ve kullandığı şiddetin düzeyi, kendine karşı gelişen şiddetin gücünün belirleyicisi oldu.

1970'li yıllarda petrol gelirlerinin artmasına karşın bu gelirlerdeki dağılım eşitsizliği, Şah'ın baskıcı yönetimine karşı muhalefeti besledi ve büyüttü. Yukarıdan aşağı ve kendisiyle çelişen şekilde planlamasız modernleşme hamleleri kendi sonunu da hazırladı. 1973 krizinde petrol fiyatlarında artışın zenginleştirdiği hazine gelirleri, modernleşmeci altyapı hizmetlerine aktarıldı. Kalkınmacı uygulamalarla başlayan ağır sanayi hamlesi gereği kırsaldan koparılan ve kentlerin çekim cazibesine sürüklenen çoğunluğu genç erkeklerden oluşan kitleler, kentlerde iş ve barınacak yer bulmakta zorluklar yaşamaya ve kendilerine has kentsel alanlar oluşturmaya başladılar. Modernleşmeci kesimlerin kurduğu kentli duvarların içine giremeyen kitleler, çeperde kendi yeni kent kültürlerini yarattılar. Bu geri dönmeyecek şekilde kırsaldan uzaklaştırılmış (İsfehanian¹⁰, 2017; Abrahamian, 1980,

9 Emekli Doç. Dr., Tebriz Üniversitesi.

10 Emekli Prof. Dr., Tebriz Üniversitesi.

ss. 22-23) “yeni” kentin mukimleri, ışıklı sokakları ile cazip merkezlerin kültürel uzağında sürdürdükleri yaşamlarını muhalefetin yeşerdiği zemine dönüştürdüler. Sürdürülen modernleşme siyasaları gereği kırdan göçtürülmüş, şehirlere tutunamayan bu kitleler, devlet eliyle dağıtılan zenginlikten yararlanamadığı oranda tepkisel bir karakter kazanmaya başladılar. 80’e doğru Tahran’ın gecekondualarında 1,5 milyona yaklaşan “kent yoksulu”, toplumsal dışlanmışlık ve muhalif siyasetçilerin “sahte modernleşmenin kurbanları” olarak resmettikleri yaşamlarını sürdürüyordu (Bayat, 2008, ss. 55-62). Özetle, zenginleşen hazinenin önemli bölümünün, yolsuzluklar ile speküle edilen altyapı hizmetleri ve Şahlık rejiminin iç siyasal birliği kendisine bağlamak üzere yaptığı resmî gösterilerde (Richards, 2014, s. 108) harcanması, kentin çeperinde yerleşen hoşnutsuz kitleleri yönetimi devralmak üzere siyasallaşan bir anaforun girdabına doğru sürükledi. Şah’ın Ak Devrimi ile gerçekleştirilmeye çalışılan kalkınmacı modernleşme, geleneksel üretim ilişkilerini çözüp kapitalist üretim ilişkilerini geliştirirken halkı, devlete yabancılaştırdı. İş gücü talebinin neden olduğu göç ile gelişen kentsel yoksulluğun artmasının yarattığı tepkilere aşırı baskının yanardağ gibi patlaması devrime yol açtı (Sune ve Uğurlu, 2016, ss. 320-325). Kentlerin yoksun işçi kitlelerinin, yaşanan ekonomik durgunluğun vurduğu kentli orta kesimlerle bütünleştiği noktada çözüm üretemeyen diktatöryal rejim, 1979’da Humeynî liderliğindeki geleneksel tabana teslim oldu.

Pehlevi Modernleşmesi ve 79 İran Devrimi

Katı geleneksel bir toplum yapısına sahip İran’da modernleşme, Şah ve onun liderliğinde yönetici elitlerin dayatmacı politikalarıyla gerçekleştirilmiştir. Ülkede köklü geleneksel toplum yapısı, modernleşme sürecini yavaşlatmış, dönüşümlere tepki göstermiştir. Komşusu Türkiye’de de yaşandığı gibi gelenek ve modernin çatışması, moderne karşı gösterilen toplumsal direnç nedeniyle modernleşmeci devlet elitleri ile geleneksel İslamî anlayışa sahip toplumsal kesimler arasında gerilime neden olmuştur. Toplumun modernleştirilmesi hamlelerine karşı gösterilen direnç, devlet gücünü arkasına almış elitlerin jakobenist karakterli hamleleri ile aşılmıştır. Modernleşme uygulamalarının ihtiyaç duyduğu siyasal istikrar, iktidarın güçlendirilmesi ve pratiklerinin önündeki toplumsal engellerin ortadan kaldırılması ile mümkün kılınmıştır. Toplumsal destekten yoksun İran modernleşmesinin, yapısal değişiklikleri gerçekleştirilmeden başarılı olması mümkün değildi. Pehlevi rejiminin başarısızlığının en önemli nedenlerinden birisi, siyasal yapısal değişiklikler tamamlanmadan ekonomik ve toplumsal yaşamda hızlı hareketlenmenin olmasıydı. Şah’ın toplumsal tabanın siyasal sistemle bütünleşmesini engellemesi, geleneksel

yapı içinde doğan yeni toplumsal gruplar ile iktidar arasındaki makası açtı ve onların siyasal sistem ve iktidar kurumları ile olan bağlantısını kopardı (Abrahamian, 1980, s. 21). Kentlere gelerek daha iyi yaşam koşullarına kavuşmayı isteyen kitlelerin yönetime katılma isteklerinin kontrol edilmesinde gösterilen başarısızlık, Şah'ın sahip olduğu görelî toplumsal meşruiyeti azalttı. Şah, iktidarında, başka bir hizbin oluşmasına ve herhangi bir siyasal grubun partileşmesine müsaade etmedi. Onun diktasında bütün yollar Şahlık rejimine çıkıyordu (İsfehanian, 2017). Bu nedenle siyasal katılım yolları tıkanan grupların biriken tepkisi, devrim ile sonuçlandı. Toplumsal patlamaya neden olan şey, Şah'ın bir yandan modernleştirici reformları yaşama geçirmek üzere toplumsal kesimler üzerine nüfuzunu genişletmek diğer yandan halkın yönetime katılımını sınırlandırmasının yarattığı uzlaşmazlıklardı. Bu uzlaşmazlıklar, siyasal katılım sorununu doğurmuş ve sistemle bütünleşme yolları tıkanan kesimler şiddet yoluna başvurmuştu.

Şah, modernleştirici reformlarla birlikte yönetime katılma isteği artan kesimlerin yarattığı muhalefet, örgütlenmeye ve iktidara karşı siyasal hareketlenmeye başladığında işçiler, Çarşı esnafının içinde bulunduğu tüccar kesimi ve din adamları üzerinde kontrolü sağlamak üzere bir kitle partisi olarak 1975'te Diriliş Partisi'ni (Hizb-e Rastakhiz) kurdu. Diriliş Partisi kısa sürede örgütlenerek, esnaf ve tüccarların önemli bölümünün sempatisini kazanırken geleneksel esnaf örgütlenmesi olan loncaların etkisini kırmak üzere devlet tarafından pazar ekonomisinin hayata geçeceği büyük mağazalar açıldı. Böylece siyasal muhalefetin toplumsal tabanını oluşturan küçük ve orta düzey esnaf ve dinsel önderlik kurumu ulemaya karşı savaş ilan edildi. Büyük mağazalarla küçük ve orta esnafın pazarı yok edilirken ulemanın dinsel iktidarı karşısında dünyevi iktidarı temsil eden Şahlık makamının aynı zamanda toplumun manevi rehberi de olduğu duyurularak dinsel ve dünyevi otoriteler, Şah'ın şahsında birleştirildi ve ulema üzerindeki baskılar artırıldı (Abrahamian, 1980, s. 25). Öte yandan Şah'ın ulema ile koalisyon hâlindeki kırsal kesimi çözmek ve köylülerin desteğini almak üzere yaptığı toprak reformu, kendisini destekleyen büyük toprak sahipleri ile arasını açtı. Aynı şekilde Batılı yaşam tarzının yerleşmesi için kadınlara seçme hakkının tanınması gibi girişimler, geleneksel toplumda tepkilerle karşılaştı. Şah, bu tepkileri sert tedbirlerle bastırırken hoşnutsuz grupların sözcülüğünü üstlenen dinsel lider Âyetullah Humeyni'yi sürgüne gönderdi (Gart-hwaite, 2012, ss. 228-229).

İran modernleşmesi programının uygulayıcısı Pehlevi Hanedanlığı'nın aşması gereken bir diğer önemli engel, dinsel değerlerin egemen olduğu toplumsal ve siyasal kültürdü. Ülkede siyasal iktidar alanı geçirgen bir doku içerisinde, ulamanın

önderliğinde kırsal bölgeler ve sanayileşen kentlere birikmiş alt sınıflar, esnaf, küçük-orta ölçekli tüccarın oluşturduğu orta sınıflar bloğu ile Pehlevi monarşisi liderliğinde büyük arazi sahipleri, asker-sivil bürokratlar, sanayi burjuvazisinden oluşan ikinci bir blok arasında paylaşılmıştı. Bunlardan geleneksel değerleri savunma ideolojisi etrafında toparlanan birinci blok, kalkınma programını hayata geçirmek isteyen modernleşirmeci bir ideoloji ile hareket eden ikinci bloğa karşı 1979'da Devrim hareketini başarıya ulaştırmıştır. Modernleşirmeci, elitist ikinci blok, birinci bloğun ideolojik dayanağı olan dinsel etkiyi kırmak üzere eğitim ve hukuksal altyapıları laikleştirmeyi hedefledi. Merkez taşıyıcı elitlerin laikleşmesi, geleneksel değerleri benimsemiş kırsal çevrede güçlü bir direnci ortaya çıkardı (Hüseyin, 2009, ss. 75-78). Gelenekçiler ve modernleş/tir/meciler arasındaki uzlaşmazlık, toplumsal fay hatlarını derinleştirirken devlet şiddeti ile uygulamaya sokulan modernleştirici hamleler, ılımlı kesimleri ortadan kaldırdı. Sisteme katılma olanakları bulunmayan farklı yapılar içindeki kitlelerin radikalleşmesi devinimi, toplumsal hareketi önüne gelen bariyerleri aşacak yoğunluğa erdirdi.

Sürecin hızlanmasında Şah'ın devlet şiddeti ile dayatmacı politikaları kadar devrim liderinin, farklı toplumsal kesimlerin birliğini sağlamayı engelleyecek davranışlardan kaçınması etkili olmuştur. Geniş toplumsal kesimlerin dinsel bağılıklarını doğru analiz eden Humeynî, bu bağılıkların siyasal mobilizasyon gücünü harekete geçirmeyi başarmıştır. Humeynî, dinsel değerleri onurlandırıp halkı İslam Davası uğruna evlerinden çıkararak, sokaklara çekerek, hedeflerini gerçekleştirecek olan toplumsal zemini hazırlamıştır (Mûsâvî, 1382, s. 39; Humeynî, 1979, ss. 28-50). Bu dönem boyunca modernleşme politikalarını destekleyen kesimler ayrı bir siyasal kurumlaşma yoluna girmediler ve toplumsal talepleri örgütleyecek partileşme benzeri yapılar kurmadılar. Buna karşın gelenekçiler, cami ve mescitlerde, küçüm-senerek yaralanan dinsel değerleri siyasal anafora dönüştürme becerisi gösterdiler ve aynı değerler üzerinden geliştirdikleri siyasal iletişim dilinin kurumsallaşması, devrimin kalıcılığında büyük pay sahibi oldu (Aktaş, 2004, ss. 36-37). Humeynî, kısa bir süre sürgünde kaldığı Fransa'nın Neauphle le Château banliyösünde verdiği demeçlerde, amaçlarının sadece devleti şeriata göre yeniden düzenlemek olduğunu ve Pehlevi Hanedanlığı'nın devrilmesinden sonra ulemanın siyasete doğrudan katılmayacağını sadece dinsel uygunluk denetimini yerine getireceğini söylüyordu. Sürgün yaşamında etrafındaki kişiler mollalar değil Mehdi Bâzergân (1907-1995), Beni Sadr (1933-...) gibi yüksek akademik eğitimli elitlerdi (Keddie, 1383, ss. 15-22). Aynı dönemde İran'da gelişen olayları değerlendiren Humeynî, Mehdi Bâzergân'a başbakanlığa hazırlanmasını telkin ediyordu (Tulûyi, 1378, ss. 51-61). Hu-

meynî, geleceklerini “Allah’ın takdiri”ne bırakmış kent yoksullarını (Bayat, 2008, s. 75), tahrip olmuş tarımsal alanlarda çöküntü içindeki köylülük ile bütünleştirip “hakkın verilir değil, alınır” (Humeynî, 1997, s. 48) olduğu devrimci mücadeleye ikna etti. Devrimini, tarihsel örneklerini benimseyerek “askerî elbise giyip” sokağa inen (Humeynî, 1979, ss. 20-21) dinsel sınıfın liderliğinde, baskı rejiminin cezaevlerinde bacakları testere ile kesilen, sırtları dağlanan ve ölümlerine kadar işkence gören öğrenciler ve “sefaletin ezdiği” işçilerin oluşturduğu kitleselliği, sürgünden dönüşünde 1 Şubat 1979’da Behişt-i Zehra Mezarlığı’nda yaptığı konuşmada teşekkür ettiği Hava Kuvvetleri’nin başını çektiği bir grup rütbeli ordu personelinin katılımıyla gerçekleştirdi (Humeynî, 1982, ss. 10-32).

Devrim sonrasında da İran’a dönerek Kum şehrine yerleşen Humeynî, hükûmeti buradan takip etti, Başbakan Bâzergân da Humeynî’nin desteğine ihtiyaç duyduğunda Kum’a gelerek kendisiyle istişare edip, tavsiyelerini aldı (Zibakelâm, 1382, ss. 155-156). İran toplumsal gerçekliğinde, siyasal iktidar için mücadele eden tüm grupların dinî değerlerin hâkim olduğu atmosfere sahip geniş kitlelerin desteğine ihtiyaç duyacaklarını bilen Humeynî, gelenekçi bloğu iktidar aygıtından uzak tutmak ve devlet aygıtını, yönetim liyakati ve deneyimi bulunan modern eğitilmiş elitlerce işletmek stratejisini benimsedi. Bu strateji, kitlelerin desteğine ihtiyaç duyan elitleri etkilemek ve onlar üzerinden dinsel yönetimi gerçekleştirmek şeklinde yürümekteydi. Sonunda Efgânî’nin reformist İslam düşüncesinin izlerini süren Humeynî, “bugüne kadar varlığını sürdüren, ideolojik olarak meşrulaştırılmış bir otoriter hiyerokrasi kurdu” (Şirazi, 1997, s. 165).

İran Devrimi’ni başarıya götüren bir diğer faktör, dengesizlikler içinde sürdü-rülen kalkınma hamleleri sebebiyle çıkarları zarar gören orta sınıfın siyasal sistem içinde gücünü muhafaza edebilmesi ve muhalif bir toplumsal blok oluşturmasıdır. Bu blok, ulusal ve uluslararası ticareti elinde tutan pazar ve el zanaatlarını loncalar altında korumayı başaran Çarşı esnafı ile her iki grupla ekonomik ilişkili diğer kesimlerdi. Bloğun siyasal etkisinin kırsal kesimlere iletilmesinde, onlarla toplumsal, siyasal, tarihsel bağları dinsel kurumsallaşma üzerinden sürdüren ulema sınıfı önemli rol oynamıştı. Gelenekçi blok, devlet elitlerinin lokomotifi niteliğindeki kalkınmacılığın neden olduğu yapısal sorunların boyutuna paralel şekilde büyürken bu hamlelerden rahatsız olan kitleler ile bütünleşme başarısı gösterdi. Bu bütünleşme sadece kalkınmacı hamlelerden rahatsızlık duyan kesimler temelinde gelişmedi. Bütünleşme aynı zamanda olağan koşullarda bir araya gelemeyecek siyasal grupları da şemsiyesi altına topladı. İran Marksist-Leninist geleneğinin en büyük örgütü Hizb-e Tudeh, tüm devrim süreci boyunca modernleşme karşıtı gelenekçi blok ile

birlikte hareket etmişti. Şah'ın Soğuk Savaş ikliminde yoğun baskılarına maruz kalan ve gelenekçi İslamcıların süreci tamamlayamayacağını düşünen bu komünist ekol, dinsel kurumların yardımıyla halk mobilize edilebilirse kendilerinin öncülüğünde devrimin sonlandırılacağı düşüncesiydi. Köklü Tudeh Hareketi, geleneksel dinî sınıfın, devlet yönetimini devralıp yürütecek yetkinliğe sahip olmadığını, toplumsal patlama ile yıkılan devlet yönetiminin kendilerince restore edileceğini kabul ediyor ve bu nedenle muhalefet bloğu içinde hareket ediyordu. Modernleşmenin liderliğini yapan Şah, hızla büyüyen ve komünistlerin de desteğini alan bu dinsel muhalefeti sessizce izledi fakat gelişimi önleyecek politikalar üretmedi (Abrahamian, 1980, s. 24). Komünist akımların gelişimini dinsel gelenek ile durdurmaya çalışan Şah'ın sessizliğinde Humeynî, iktidarı devirerek, Marksist bloğu tasfiye edip, devlet erkini teslim aldı (İsfehanian, 2017). Başlangıçta modern siyasal elitlerce temelleri atılan siyasal sistem dinî otoritenin denetimine geçtikten sonra "etno-teotik" (Demir, 2018, s. 275) bir yapı içinde "zorunluluktan ötürü savunma stratejisi" (Kılıç, 2018, ss. 285-303) olarak merkezî kalkınma projelerini devam ettirdi.

Sürecin devrimle sonuçlanmasının bir diğer nedeni, Soğuk Savaş dönemi komünist yayılcılığın kalkınma projeleriyle önlenmesine yönelik ABD politikaları ve bu ülke tarafından Batılı "modernleştirici tiran" olarak görülen Şah'ın desteklenmesidir. ABD'nin komünizm korkusu ve Şah'ın katı modernleşme uygulamalarının birleştiği paydada gelenekçi İslamcıların bütünleştirici gücü kendisini gizleyecek perdenin arkasına geçmeyi başarmıştır. Tiranlığa dönüşen modernleşme uygulamalarının baskıladığı dinî kimlik, geleneksel takiyye/gizlilik geleneği içinde coşkuyla "öze dönüş" (Şeriatî, 2007, s. 18) hareketi başlatmış ve kitleleri organize edebilecek fırsat yapısını değerlendiren Humeynî liderliğinde, toplumun neredeyse tamamının katıldığı devrimi gerçekleştirmeye muktedir olmuştur (Roskin, 2013, ss. 681-690). "İran'da devrim süreci ve sonrasında ortaya çıkan İslamî rejim göz önünde bulundurulduğunda İslam'ın ya da daha geniş anlamda dinin, devrimin açıklanması ve anlaşılmasında esaslı bir yere sahip olması gerektiği su götürmez bir gerçektir" (Sune ve Uğurlu, 2016, s. 316).

İran Devrimi ve onun gerçekleştirdiği dinsel devlet inşasının esas başarısı, madun kitlelerden devrimci bir karakter yaratıp bunu kalıcı kurumsal yapılara dönüştürmesidir. İsyanın dinsel coşku ile ortaya çıkan ruhuna sıralanan Batılı ayırık övgüler, Şah ve Tudeh Hareketi ile aynı yanılığa düşmekte, gelenekçi liderliği temsil eden ulemanın devrim sonrası iktidar erkinden uzak durarak sadece dinsel denetim göreviyle kendisini sınırlayacağını öngörmekteydi (Işık, 2017, s. 43). Bu

öngörülerin aksine devrim sonrası Velâyet-i fakîh¹¹ düşüncesini devlet yönetimine uyarlayarak tasfiyeleri gerçekleştiren İslamcı gelenekçiler, devlet aygıtlarını devraldılar. Devrim sürecinde diğer gruplar karşısında bütünleştirici söyleme sahip olan Humeynî, iktidarı elde ettikten sonra dinî önderliğini benimseyen ulemalardan oluşturduğu çekirdek dışında tüm grupları tasfiye ederek Velâyet-i fakîh kavramını İran İslam Cumhuriyeti'nin anayasasına yerleştirdi.

İran Devrimi'nin hemen sonrasında siyasal yapı genel çizgileriyle; sağda Şii mezhep merkezli İslamcılar, solda İslamcı sosyalistler, Marksist-Leninist çizgide komünistler ile liberal demokratlardan oluştu (Başiriyye, 1381, ss. 23-48). Şah'ın kalkınmacı girişimlerinin mağdur ettiği kentli alt ve orta sınıflar, etnik azınlıklar, muhafazakâr dindarlar aralarındaki uzlaşmazlıkları Şahlık rejimi karşısında dondurup, rafa kaldırarak Humeynî'ye itaat ettiler. Akademisyenler, eğitimciler, gazeteciler gibi entelektüel tabakalar, mollalar ile birlik olurken ticaret sermayedarları onları desteklemek üzere aralarında para toplamaktaydı. Devlet dairelerinde rejim karşıtı toplantılar düzenleniyordu. Şah'ın iç siyasal baskılarına duyulan nefret, bu grupların oluşturduğu kentli göçmenlerin aynı çatı altında birleşmesine neden olmuştu (Green, 1994, ss. 144-145). Devrimi bu anlamda başarıya ulaştıran, liderlik-halk bütünleşmesiydi. İran Devrimi konusunda önemli etkenlerden birisi, liderliğin bu karizmatik başarısıdır. Humeynî kişiliğinde ortaya çıkan liderlik, İran toplumunun önemli gruplarını bütünleştirmiş, kitlesel katılımı sağlamış, modernleşmeci uygulamaların baskıladığı dinsel temelli toplumsal yaralanmışlıkları harekete geçirerek, duygusal dışavurumu, devrime dönüştürme becerisini göstermiştir. Humeynî, askeri güce sahip bir despot kral karşısında halkı coşku içinde çıplak elleriyle mücadeleye ikna ederek kazanan bir derviş rolünü üstlenmiştir (Foucault, 2012, s. 260).

Sonuç

Modernleşme ve devrim kavramları, bilimsel “hegemonya”yı elinde tutan Batılı/cı aydınlarca yerkürenin bir bölümünde yaşayan insan topluluklarının gelişimine özgü olarak kullanılmıştır. Modernleşme sonucunda yaşanan devrimler sadece Ba-

11 Humeynî'nin 1348/1969 yılında sürgünde bulunduğu Irak/Necef'teki din derslerinde yaptığı konuşmalar, ilk olarak 1349/1970 yılında kitap haline getirilmiştir. Velayet-i Fakih felsefesinin ideoloğu olan Humeynî, On İkinci İmam Hz. Mehdi'nin gaybında İslam'ın başsız kalmaması adına dini otoriteler tarafından kabul gören belli şartlara haiz bir fakihin dini ve siyasi olarak yönetimi üstlenmesi ve Hz. Mehdi gelene kadar ona vekâlet etmesi gerektiğini söyler. Humeynî'nin bu görüşleri devrim sonrasında İran İslam Cumhuriyeti anayasasının beşinci maddesine konularak devletin resmi ideolojisi haline gelmiştir (Humeynî, 1356).

tı'da yaşayan insan topluluklarının ürettiği uygarlık ve onun gelişiminin sonucudur. Onlara göre, yerkürenin Doğu'sunda yaşayan topluluklar ancak Batı önderliğinde ve onu taklit ederek modernleşebilir ve devrim benzeri toplumsal dönüşümleri gerçekleştirebilirler. Bu nedenle Doğu'da ancak Batıcı ve Batılıların takipçileri, modernleşme hareketlerini yürüterek devrimler gerçekleştirebilirler. Modernleşme kuramları genel olarak, toplumsal evrimi Marksist yaklaşımla açıklamaya çaba gösteren önermelere alternatif ekonomik temelli bir proje olarak ortaya atılmıştır. Huntington ise kuramların ekonomik odağını siyasal olan ile değiştirerek modernleşme teorilerine yeni bir perspektif kazandırmış ve toplumsal dönüşümlerin analizine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Ona göre devrimler, modernleşme süreciyle bilinçlenen toplumun siyasete katılım arzusu göstermesi, bunun karşısında kurumsallaşmamış olan siyasal yapıların bu istenci karşılama konusundaki başarısızlığından kaynaklanır. Modernleşmeyle bilinçlenen toplum, siyasete hızla kanalize olmaya çalışır fakat demokratik siyasal kurumlardan yoksun olan devletler, bu katılım arzusunu karşılayamayarak, toplumsal baskıyı engellemek amacıyla siyasal şiddete başvurmak zorunda kalırlar. Mevcut yönetsel baskılar ve toplumsal gerilimlerin sonucunda ise kitleler, önlerine konulan barajları gene şiddet kullanarak aşarlar.

İran'ın modernleşme tarihi, bu güne kadar genellikle modernleşmeci/tirmeci ve gelenekçi toplumsal kesimlerin karşılıklı mücadelesi etrafında şekillenmiştir. Kaçar monarşisine karşı yürütülen Meşrutiyet Hareketi'nin din adamlarının önderliğinde gerçekleşmesine benzer şekilde Şah modernleşmeciğine karşı yapılan devrim de yine dinî önderlik tarafından örgütlenmiştir. Modern devlet eliti ile gelenekçi toplumsal taban ikilemi, İran'ın yakın tarihinin karakteristiği olmuştur. İran'da 1979 Devrimi, yönetime katılma arzusu gösteren kitlelerin dinsel önderlik altında başarılı bir örgütlenme stratejisi izlemesi sonucunda gerçekleşti. Bu yönüyle ülkede yaşanan modernleşme hamleleri ve devrimin dinsel önderlik etrafında gelişen karakteristiği, klasik modernleşme kuramlarının önermeleri dışında kalan yeni açıklamaları zaruri kılmaktadır. Bu çerçevede Huntington'un siyasal katılım ve kurumsallaşma üzerinden modernleşme kuramına getirdiği yaklaşım, metin boyunca İran Devrimi bağlamında tartışılmıştır. Nitekim neredeyse yarım asra yakın bir geçmişi olan devrimin güncel gelişimini doğru analiz etmek ancak onu doğuran öznel koşullarla birlikte değerlendirilerek mümkün olabilir. 1979 Devrimi, Huntington'un Modernleşme Teorisi'nde şematize edilen, modernleşmeye bağlı üretim ilişkilerinin dönüşümüne bağlı hızlı bir sosyal değişimin yarattığı sorunlar temelinde ortaya çıkmıştır. Modernleşmenin gerektirdiği siyasal kurumsallaşmanın eksikliği, kitlelerin sistem içinde tutulmasını zorlaştırmış ve toplumsal talepleri karşılayamayan rejim hızla el değiştirmiştir.

İran'da modern bir ulusun "örgütlü şiddet tekeli" ya da "ulusal kitlesel irade"yi üretmesi, dinsel liderlikler etrafında toplanan ülkesel kaynak ve değerlerden daha az yararlanan toplumsal kesimler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmeler, devlet eliyle yukarıdan aşağıya sürdürülen kalkınma hamlelerinin bozduğu sosyal dengeler nedeniyle ortaya çıkmış ve toplumu "hayali bir cemaat" şeklinde üretme başarısı gösteren dinî önderlik etrafında örgütlemiştir. İran örneğinde ilgi çekici olan dinî otoritenin merkezî güçlerle birlikte hareket edecek muhafazakâr bir tutum sergilemesi beklentisinin aksine toplumsal kesimleri bütünleştiren reformların arayışına girilmesidir. İlgi çekici bir diğer husus, modernleşme süreciyle siyasal katılma talepleri teşvik edilen geleneksel/ci kitlenin, taleplerinin baskılanmasının/bastırılmasının sosyal ve siyasal patlamaya dönüşmesidir. Üçüncü dikkat çekici husus ise siyasal merkezi ele geçiren geleneksel/çi kesimlerin, meydana gelen köklü değişime rağmen merkezî kalkınma hamlelerini devam ettirmesidir.

Gelecek yıllarda İran, modern bir ulus üretme ve onun devletini oluşturma sürecini kendi özneliği içerisinde geliştirmeye devam edecektir. Bu özneliği göz ardı eden analizler gerçekliğin ancak bir bölümüne işaret etmekle yetinmek zorunda kalırlar. Yine ülke içinde yaşanması muhtemel uzlaşmazlıkların kökenlerini, modernleşme prosesleri ışığında gerçekleşen mücadelelerin izdüşümünde aramak doğru olacaktır.

Within The Opposing Frames of Religion and Modernization: The 1979 Iranian Revolution

Hüdayi Sayın

Ahmet Çırakoğlu

Introduction

Modernization has emerged as a civilizing discourse and as a linear understanding of history with the Enlightenment. In the twentieth century, two major revolutionary movements broke out in Iran, a country with sectarian roots alongside its social and political organizations. The revolutionary movements that took place right at the beginning and at the end of the century were not against Western modernization and revolutions. On the contrary, under the leadership of the religious classes they were directed against the monarchical governments. Paradoxically, both revolutions emerged under religious influences and leadership against dynasties who wanted to modernize the country and to secularize it by destroying the domain of religious authority. The demands of political participation and the institutionalized participation channels developed by the processes of modernization, have mobilized secular power demands. Furthermore, the segments of society exploited by the costs of development projects, have united and overthrown political power. This modern political reaction under religious influence and leadership, shows the specific development indigenous to Iranian society.

@ Dr., Istanbul Yeni Yuzyıl University. hudayi.sayin@yeni-yuzyil.edu.tr
Master Student, Istanbul Yeni Yuzyıl University. irday.geruri@gmail.com

© Scientific Studies Association
DOI: 10.12658/M0248
insan & toplum, 8(4), 2018, 118-123.
insanvetoplum.org

Modernization Theories and Revolutionary Process

According to Modernization Theory, social evolution occurs during the transition from tradition to modernity. Throughout this article, Huntington's model will be applied to the Iranian Revolution. Huntington's model states three criteria for political development: 'rationalization', national 'integration' and 'democratization'. He believes that modernization is aligned with political development, participation and institutionalization as the focal points of political development, and the quality of such a relationship indicates the level of stability within the system. 'Mobilization and participation' are the basic qualities of this modernization process. While systems containing many differences, or even sometimes completely opposite approaches can be institutionalized in harmony, following modernization, traditional societies tend to fail. The crisis of modernization can be overcome by the establishment of social and political institutions that allow fair political participation, rather than rapid, unbalanced and interdependent institutionalization attempts. Huntington, in his new vision of Modernization Theory in 1968, argued a revolutionary process emerging in four stages as a process of regime: (a) the problems raised by rapid social change due to modernization, (b) the emergence of new groups in political participation and mobilization, (c) the explosion of political participation due to the limitation of integration and participation, (d) and the lack of political institutionalization, which almost offers a wall of protection to the system. According to Huntington, in a society where change is fast and unbalanced, increase in discontent and the adoption of political violence as a way of participation are inevitable.

Beginning of Iran's Modernization Adventure in Balance of Monarchy and Religious Scholars

Iran faced two revolutions in the twentieth century. The first one was the Constitutional Revolution, which succeeded in the years between 1905-1909 and the second one was the Iranian Revolution, which happened between 1977-1979. By adopting a positivist scientific understanding of these two revolutions and the relations established by the European states since the nineteenth century, one can understand that the country has entered into a process of changing traditional sectarian society.

In nineteenth century Iran, Sayyid Jamaluddin Afghani was an important actor in the process of nationalization, independence and the Constitutional Revo-

lution. Afghani advocated the reformation and mobilization of Islamic countries by creating innovations to the increasing imperialist practices in the Middle East which moved away from the core values.

Pahlavi Modernization and 79 Iranian Revolution

The event that triggered the Iranian Revolution was the White Revolution reforms, implemented in 1963 by the Pahlavi Dynasty as a modernization project with support from the USA. The modernization process in the form of westernization in Iran, allowed the traditional opposition to act against the practices of centralization and the people did not want to pay for the costs of the practices for combining with the West. At the same time, the process has not succeeded in suppressing the demands of the traditional social communities for modern political participation, thus preparing their own result. On the other hand, the traditional patterns of bureaucratic practitioners who carry out the modernizing movements have increased social discontent by reducing the pace of the process. Much of the treasury revenues were enriched by modernizing development movements, corruption infused service infrastructure and the waste of official demonstrations against the regime of the Shah. Internal political affiliation with the aim of modernization dragged the disgruntled masses to the periphery of the city toward an unwanted politicized movement. The developmental modernization that the Shah sought to achieve with the White Revolution weakened traditional productive relations and developed capitalist productive relations, which alienated the people from the state. The migration caused by the demand for labor created an increase in urban poverty, and the attempt to suppress the reaction in response to this situation, brought the revolution together. The dictatorial regime, unable to find a solution at the point where the masses of deprived workers in the cities were integrated with the middle class economic downturn, surrendered to the traditional authority under Khomeini's leadership in 1979.

The arena of political power in the country was shared between two main blocks. The first of these consisted of rural areas under the leadership of the jurisdiction and sub-classes accumulated in the industrialized cities with tradesmen and middle-class sections created by small-medium-sized merchants. The second of these blocks consisted of large land owners under the leadership of the Pahlavi monarchy, military-civil bureaucrats and the industrial bourgeoisie. The first block succeeded in the revolutionary movement of 1979 against the modernizing second block. The modernist and elitist second block was aimed at secularizing education

and the legal infrastructure. Secularism drew strong resistance from the rural environment that adopted traditional values. The radicalization of the masses, who had no access to the system, positioned mobility to a density that overcame barriers to the social movement. In the end, Khomeini, following Afghani's views of reformist Islamic thoughts, established an authoritarian hierarchy.

Conclusion

There are three remarkable issues in the case of Iran; the first of these is the search for reforms that unite the social segments, contrary to the expectation that the religious authority will exhibit a conservative attitude to act along with central powers. The second issue is the masses demanding to participate in politics in the course of modernization, transforming their suppression into a social and political explosion. The third point is that the traditional segments of the political center, which have seized political power, continue to make central developments despite the fundamental change that has taken place.

Kaynakça | References

- Abadan, N. (1970). Siyasal gelişme teorileri ve modeller. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 19-34.
- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. New Jersey: Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2011). *Modern İran tarihi (2. Baskı)*. (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Abrahamian, E. (1980). Structural causes of the Iranian Revolution. *MERIP Reports* (Report No.87) içinde (ss. 21-26). Washington D.C.: Middle East Research and Information Project.
- Aktaş, C. (2004). *Dünün devrimcileri bugünün reformistleri: İran'da siyasal, toplumsal ve kültürel değişim*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Altun, F. (2011). *Modernleşme kuramı: Eleştirel bir giriş (2.Baskı)*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Altun, F. (2000). Modernleşme kuramı ve gelişme sorunu. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1(8), 123-186.
- Aryamehr, M. R. Ş. P. (1346). *İnkılab-i Sefid (2. Baskı)*. Tehran: Kitaphane-i Saltanat.
- Başırıyye, H. (1381). *Dibaçe-i bar cameaşinâsi-e siyâsi-e İran*. Tahran: Neşr-i Niğah-e Moaser.
- Bayat, A. (2008). *Sokak siyaseti: İran'da yoksul halk hareketleri*. (S. Torlak, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bayat, A. (2015). *İslam'ı demokratikleştirmek*. (Ö. Gökmen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Bon, G. L. (2013). *Devrim psikolojisi (7. Baskı)*. (N. Benzergil, Çev.) İzmir: İlya Yayınevi.
- Coşkun, İ. (1989). Modernleşme kuramı üzerine. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 289-290.
- Cronin, S. (2012). İran'da ordu, sivil toplum ve devlet: 1921-26. T. Atabaki, E. J. Zürcher (Ed.), *Türkiye ve İran'da otoriter modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah dönemleri* içinde (ss. 115-145). (Ö. Bircan, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- DeFronzo, J. (2011). *Devrimci hareketler ve devrimlerin karakteri*. (S. Bozbulut, Çev.) Ankara: Sitare Yayınları.

insan & toplum

- Demir, H. (2018). İran jeopolitiğinde Kerbela sembolizmi ve hegemonya inşası. *Dış Politika*, 3, 275-284.
- Dilek, K. (2007). İran'da meşrutiyet hareketleri ve dönemin siyasi gelişmeleri. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 2(1), 49-68.
- Dilek, K. (2011). *İran'ın Orta Asya politikaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayını.
- Djalili, M. R. ve Kellner, T. (2011). *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*. (R. Uzmen, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Efgâni, S. C. (1956). *Tabiatçılığı red*. (A. Akpınarlı, Çev.) Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları.
- Efgâni, C. ve Abduh, M. (1987). *Urvetu'l-Vuska*. (İ. Aydın Çev.) İstanbul: Bir Yayıncılık.
- El-Mahzûmî, M. (2010). *Cemâleddin Efgâni'nin hatıraları (2. Baskı)*. (A. Yerinde Çev.) İstanbul: Klasik Yayınları.
- Fanon, F. (2007). *Yeryüzünün lanetlileri*. (Ş. Süer, Çev.) İstanbul: Venüs Kitap.
- Foucault, M. (2012). Kral ve ermiş. J. Afary, K. B. Anderson (Ed.), *Foucault ve İran Devrimi: toplumsal cinsiyet ve islamcılığın ayartmaları* içinde (ss. 259-264). (M. Doğan, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Fukuyama, F. (2008, 29 Aralık). *Samuel Huntington 1927-2008*. <https://www.the-american-interest.com/2008/12/29/samuel-huntington-1927-2008/> adresinden 20.07.2017 tarihinde edinildi.
- Garthwaite, G. R. (2012). *İran tarihi*. (F. Aytuna, Çev.) İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Goldstone, J. A. (1994). Revolutions in Modern Dictatorship. J. A. Goldstone (Ed.), *Revolutions: Theoretical, comparative, and historical studies (2. Baskı)* içinde (ss. 70-77). Orlando: Harcourt Brace College Publishers. https://archive.org/details/revolutionstheor00gold_0 adresinden 10.01.2018 tarihinde edinildi.
- Green, J. D. (1994). Countermobilization in the Iranian Revolution. J. A. Goldstone (Ed.), *Revolutions: Theoretical, comparative, and historical Studies (2. Baskı)* içinde (ss. 136-146). Orlando: Harcourt Brace College Publishers. https://archive.org/details/revolutionstheor00gold_0 adresinden 10.01.2018 tarihinde edinildi.
- Greene, T. H. (1990). *Comparative revolutionary movements: search for theory and justice*. New Jersey: Prentice Hall.
- Heyet, M. R. (2005). *19. Yüzyıldan günümüze İran'da basın-yayın hayatı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Humeynî, İ. (1356). *Velâyet-i Fakih yâ Hukûmet-i İslami*. Tehran: Muessese-i Tanzim ve Neşr-i Asar-i İmam Humeynî.
- Humeynî, A. (1979). *İslam fihhında devlet*. İstanbul: Düşünce Yayınları.
- Humeynî, İ. (1982). *Konuşmalar: 1 Şubat 1979-6 Kasım 1981*. Ankara: İran İslam Devrimi Ankara Büyükelçiliği.
- Humeynî, İ. (1997). *İmam Humeynî -ks- açısından İslam inkılabının ihracı*. Tahran: İmam Humeynî'nin -ks- Eserlerini Tanzim ve Yayınlama Müessesesi Uluslararası İlişkiler Bürosu.
- Huntington, S. P. (1965). Political development and political decay. *World Politics*, 17(3), 386-430.
- Huntington, S. P. (1969). *Political order in changing societies (3. Baskı)*. New Haven and London: Yale University Press.
- Huntington, S. P. (1971). The change to change: modernization, development and politics. *Comparative Politics*, 3(3), 285-290.
- Hüseyin, A. (2009). *İran'da devrim ve karşı devrim*. (T. Cevdet, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Hüsrevşahi, S. H. (1987). Efgâni'nin Fikirleri ve İslam Ümmeti. C. Efgâni, M. Abduh (Ed.) *Urvetu'l-Vuska* içinde (ss. 37-48). (İ. Aydın Çev.) İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Işık, S. (2017). Filozof, Şah ve Âyetullah: Foucault ve İran Devrimi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 41-73.
- Karacan, O. (2013). *1906 İran Meşrutiyeti* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kanlı, T. (2006). *Medya ve modernleşme* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Keddie, N. R. (1383). *Netayec-i İnkılab-e İran*. Tehran: İntişarat-i Kaknûs.
- Khiabani, K. N. (2016). *İran'da iletişim politikaları: uydu yayıncılığı ve internet örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

- Kılıç, H. (2018). İran balistik füze programı, füze envanteri ve son gelişmeler. *Dış Politika*, 3, 285-303.
- Kılıç, S. (2002). İran'da ilk anayasal hareket 1906 meşrutiyeti. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(32), 143-161.
- Kongar, E. (2010). *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği (13. Baskı)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kurtuluş, R. (2010). *1906-1911 İran meşrutiyet hareketlerinde Osmanlı etkisi (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Lipset, S. M. (1964). *Siyasi insan*. (M. Tunçay, Çev.) Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (O. Akınbay, D. Kömürçü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mûsâvî, M. H. (1382). *Şeş goftar: Der bara-ye imâm, inkılap, camea, ceng, iktisad, ferheng*. Tehran: Neşr-i Ney.
- Parsa, M. (2004). *Devlet, ideoloji ve devrim: İran, Nikaragua ve Filipinler devrimlerinin karşılaştırmalı analizi*. (A. Birdal, N. Özkan, D. Göçer, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pirâ, S. ve Özgüdenli, O. G. (2006). Muhammed Musaddık, TDV *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. XXXI, ss. 228-229). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Richards, M. D. (2014). *Dünya tarihinde devrimler (2. Baskı)*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Roskin, M. G. (2013). *Çağdaş siyasal sistemler: siyaset, coğrafya, kültür (4. Baskı)*. (B. Seçilmişoğlu, Çev.) Ankara: Adres Yayınları.
- Sayyid, S. (2000). *Fundamentalizm: Avrupalı merkezlik ve İslamcılığın doğuşu*. (E. Ceylan, N. Yılmaz, Çev.) Ankara: Vadi Yayınları.
- Skocpol, T. (2004). *Devletler ve toplumsal devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in karşılaştırmalı bir çözümlemesi*. (S. E. Türközü, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Soofizadeh, A. (2014). Osmanlı ve İran meşrutiyeti karşılaştırması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 286-296.
- Sune, E. ve Uğurlu, G. (2016). İran Devrimi'nde "çarşı" ve hegemonyanın yeniden inşasında dinin rolü üzerine. *Praksis*, 41, 315-339.
- Şeriatî, A. (2007). *Öze dönüş*. (E. Okumuş, Çev.) Ankara: Fecr Yayınevi.
- Şirazi, A. (1997). İran İslam Cumhuriyeti'nde sivil toplumun ifadesi olarak karşı kültür. İ. Ferhad, W. Heidi (Ed.), *Ortadoğu'da sivil toplumun sorunları* içinde (ss. 163-197). (E. Özbek, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şukûhî, S. B. (1973). *Türk ve İran kaynaklarına göre İran'da meşrutiyetin kuruluşu (1900-1912) (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Tulûyi, M. (1378). *Sad ruz-e aher: 13 Aban-22 Behmen 1357*. Tehran: Neşr-i İlm.
- Ünlü, B. (2011). Frantz Fanon: Ezilenlerin ve mülksüzlerin düşünürü. *Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 9-41.
- Watt, W. M. (1997). *İslami hareketler ve modernlik*. (T. Koç, Çev.) İstanbul: İz Yayıncılık.
- Zibakelâm, S. (1382). *Goftegu-yi ba Dr. Sadık Zibakelâm*. G. A. Saffarian, F. Moatemed Dezfûli (Ed.), *Sogut-e devlet-e Bazargan* içinde (ss. 151-166). Tehran: İntişarat-e Ghasidehsara.

Mülakatlar | Interviews

- İsfahanian, Davud. Ahmet Çırakoğlu (Mülakatı yapan). Tebriz Üniversitesi: 23 Ocak 2017.
- Kelanteri, Yehya. Ahmet Çırakoğlu (Mülakatı yapan). Tebriz Üniversitesi: 22 Ocak 2017.
- Şukûhî, Sirus Baradaran. Ahmet Çırakoğlu (Mülakatı yapan). Tebriz Üniversitesi: 02 Ocak 2017.

